

УДК 159.953:5

Назар Максим Миколайович, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, apartment@bigmir.net

ПРОДУКТИВНІСТЬ ГРУПОВОГО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Анотація

Метою дослідження є виявлення складових продуктивного дистанційного навчального курсу, що здійснюється у мережі Інтернет на основі застосування сучасних інфокомунікативних і мультимедійних технологій. В процесі дослідження виявлені та описані базові компоненти продуктивних групових дистанційних навчальних курсів. Одним из ключових компонентів продуктивних дистанційних навчальних курсів є віртуальний освітній простір (або віртуальне освітнє середовище) – нова комплексна навчальна технологія, що є спеціально створеним інформаційним простом мережі Інтернет для здійснення різних форм дистанційного навчання, які ґрунтуються на принципах активності, ініціативності та суб'єктності тих, хто навчається. Серед представників наявної вибірки учасників інтернет-тренінгу з комунікативної компетентності та успішного спілкування відзначається наявність значимих змін у суб'єктній активності та комунікативній компетентності між початком навчання у дистанційному навчальному курсі та після його завершення. Дистанційні навчальні курси мають величезний психолого-педагогічний потенціал, будучи одним із засобів, що перетворюють навчання та освіту на активний, свідомий, особистісний, творчий процес.

Ключові слова: Інтернет, дистанційне навчання, психологічний курс, навчання

Nazar Maksym Mykolajovych, Candidate of psychol. sciences, Senior Scientist, Senior Scientist of Laboratory of education's modern technologies, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine, apartment@bigmir.net

PRODUCTIVITY OF DISTANT GROUP EDUCATION IN VIRTUAL SPACE

Abstract

Research purpose is an exposure of productive distant educational course constituents in Internet on the basis of modern info-communicative and multimedia technologies application. During the process of research found out and described base components of the productive group distant educational courses. One is the key components of productive distant educational courses is virtual educational space (or virtual educational environment). It's a new complex educational technology, specially created as informative space of Internet for different forms of distant education based on principles of activity, initiativeness and subjectness of education participants. Presence of meaningful changes in subject activity and communicative competence is marked between beginning of education in distant educational course and after its completion among the representatives of present selection of communicative competence and successful communication internet training participants. Distant educational courses have enormous psychological and pedagogical potentials, being one of facilities for converting learning and education on an active, conscious, personal, creative process.

Keywords: *Internet, distant education, remote education, psychological course, learning*

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Значна динаміка процесів в областях науково-технічної революції, соціальних відносин та трансформацій економічного характеру стали однією з базових характеристик сучасного суспільства. Практично незворотний перехід суспільства з індустріального на постіндустріальний етап розвитку перетворює оточення та умови діяльності, розвитку, в цілому життя людини на гіпердинамічне, з високою інтеграцією комп'ютерних технологій, все більшою мірою віртуальне

середовище. Посилюється потреба відповідати інтенсивній динаміці багатьох суспільних процесів, розвивати пластичність в діяльності та мисленні, для чого, як суспільно затребуваний психологічний інструмент, все більш активно застосовується постійне, протягом всього життя, навчання, що все більшою мірою стає дистанційним, комп'ютерно опосередкованим, таким, що нерозривно пов'язане з застосуванням інфокомунікативних, інтерактивних, мультимедійних технологій віртуального простору мережі Інтернет. Активно розвивається формат дистанційних групових навчальних, навчально-психологічних, розвивальних курсів і тренінгів, що охоплюють все більш значну аудиторію різноманітних користувачів. Актуальність теми дослідження є очевидною.

Предметом дослідження є продуктивність дистанційного групового навчання у віртуальному просторі мережі Інтернет, що здійснюється у груповому форматі.

Мета дослідження. Мета роботи – виявлення чинників продуктивності дистанційного групового навчання у віртуальному просторі Інтернету.

Викладення основного матеріалу. Груповий дистанційний навчальний (зокрема, тренінговий) курс – це система навчальних занять і вправ, що націлена на оволодіння учасниками групи певних знань, умінь та навичок, пролонговане у часі та побудоване, в переважній більшості, на основі електронних технологій і комп'ютерного інтерфейсу, із застосуванням інфокомунікативних, в переважній більшості також інтерактивних і мультимедійних, технологій. Змістовно дистанційні навчальні курси мають освітню, психологічну, змішану та інші спрямованості. Інтернет-тренінги є однією з розповсюджених, хоча і не єдиних, форм здійснення групових дистанційних навчальних курсів. Слід відзначити, що продуктивні дистанційні навчальні курси побудовані на активному застосуванні сучасних інфокомунікативних і мультимедійних технологій, до яких відносяться інтернет-сайти з достатнім технічним рівнем комунікативних можливостей, електронна пошта, інтернет-форуми, чати, сторінки у соціальних мережах,

списки розсилок, спеціальні програми для текстового та/або мультимедійного онлайн-спілкування (Skype, Viber, WhatsApp, Telegram, ICQ тощо) та ін. [11;15;23].

Ефективні дистанційні навчальні курси здійснюються переважно або виключно у віртуальному освітньому просторі. Віртуальний освітній простір (також відомий як віртуальне освітнє середовище) є новою комплексною навчальною технологією, що розуміється як спеціально створений інформаційний простір мережі Інтернет для здійснення різних форм дистанційного навчання, які ґрунтуються на таких принципах, як активність, ініціативність та суб'єктність тих, хто навчається. Відповідна навчальна технологія (або комплекс задіяних разом навчальних технологій) є однією з найбільш актуальних і перспективних для дистанційного навчання, зокрема інтернет-тренінгів [3;12;13;20].

Віртуальний освітній простір за своїми виконуваними функціями визначається як простір надання інформаційної, методичної, організаційної підтримки усім учасникам освітнього процесу; простір обміну передовим досвідом, інноваціями та напрацюваннями; простір спільного створення, зібрання та обміну сучасними навчальними ресурсами; нарешті, простір опанування нових інформаційних технологій та упровадження нових організаційних форм навчальної діяльності [3;16;20].

До основних переваг застосування віртуальних освітніх середовищ відносяться такі: 1) можливості широкого та зручного доступу суб'єктів навчання до інформації, що знаходиться у мережі Інтернет; 2) самостійна пошукова діяльність, спрямована на оволодіння необхідною організаційною та навчальною інформацією; 3) збір і накопичення передового, зокрема іноземного, досвіду, а також доступ до інформації, що необхідна для підвищення якості й ефективності освіти та навчання; 4) впровадження у процес навчання та освіти сучасних комп'ютерних, зокрема інфокомунікативних і мультимедійних, технологій; 5) зручна, економічна та ефективна взаємодія, співробітництво як на організаційному, так і на

міжособистісному рівнях, налагодження інтернет-спілкування як на рівні офлайн, так і онлайн [3;4;10;25].

Мережеві дистанційні навчальні курси, як навчальні, так і психологічні та змішані, функціонально здійснюються, як мінімум, у трьох аспектах: а) як інноваційний і потужний навчальний інструмент; б) як знаряддя побудови і розвитку віртуальних освітніх середовищ; в) як ефективний засіб зміни і оптимізації психологічного стану та особистісного зростання учасників (сфера дистанційної психологічної роботи) [7;17].

Продуктивний груповий дистанційний навчальний курс передбачає розробку а) т.зв. «зовнішнього контенту», або інтерфейсу, тобто контенту управління учінневою діяльністю та організації процесу навчання – сюди відноситься визначення, формування та підтримування психологічної готовності до учінневої діяльності, педагогічний модуль, діалогова взаємодія, побудова статичного профілю та динамічної моделі учня (респондента), адаптація та індивідуалізація процесу навчання, створення навчальних спільнот тощо); і б) т.зв. «внутрішнього контенту», тобто контенту, що відповідає за зміст навчання та експертний модуль – сюди відноситься формування необхідної, відповідно до цілей навчання, системи здатностей і психологічних компетенцій [20;21;22].

Розробка та впровадження моделі учасника (або «моделі респондента») є важливим чинником розробки продуктивного дистанційного навчального курсу. Під моделлю учасника/респондента розуміється спрощене уявлення індивідуума, який є реальним і унікальним або репрезентує певну групу чи вибірку індивідуумів, з певними наявними властивостями, станами та процесами, що здійснюються в ньому або в них. Основне завдання моделі учасника – виділення підстави для розробки і здійснення навчального впливу у відповідності з метою навчальної системи.

Виявлення значимих можливих варіантів вибору учасника у виконанні навчальних завдань, результати котрих (варіантів вибору) відображені у каталогу впливів, що керують навчанням, є головним завданням, базовою

засадою опису та розробки моделі учасника, тоді як значимість відповідних варіантів вибору визначається мірою їхньої співвіднесеності з метою навчальної системи. Спектр значимих можливих варіантів вибору є підставою для розробки і практичного здійснення навчального впливу. Відповідність цим позиціям описує ефективність навчальної системи, що використовується, зокрема, в дистанційному навчальному курсі [1;8;14;18].

Психологічні, зокрема інтелектуальні, особливості учасників навчання повинні враховуватися ще під час проектування групових дистанційних навчальних курсів. Слід враховувати культуральні, вікові, гендерні, професійні та ін. особливості сприйняття та мислення учасників навчального процесу, рівень їхньої комп'ютерної писемності, наявність чи відсутність прямих контактів з ведучим, тьюторами та між собою поза межами основного контексту навчання, тощо.

Продуктивний груповий дистанційний навчальний курс розробляється і здійснюється на спеціально підготовленій для цього технологічній платформі. Такими електронними платформами можуть бути Coursera, MIT OpenCourseWare, EDX, iTunes U, Udacity, Moodle, Google for Education, eFront тощо. Зокрема, дистанційні навчальні курси, що розробляються і здійснюються спеціалістами лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка, функціонують на платформі Moodle: <http://moodle.newlearning.org.ua/>. Платформа Moodle є не тільки такою, що вільно розповсюджується та має відкритий вихідний програмний код, але і зручною в плані зовнішніх програмних доробок і доповнень, що здійснюються програмістами в межах тих або інших навчальних проектів.

Відстеження критеріальних параметрів об'єктивної реєстрації змін навчальної діяльності учасників дистанційних навчальних курсів продуктивно описує комплексна мультимодель TOTE, що включає: а) етап першого тесту – стан учасника на момент перед початком навчання загалом або його певного сегменту, що характеризується відсутністю або поодиноким і не системним застосуванням всіх або деяких з цільових знань/умінь/навичок (як критеріїв

бажаного стану – мети навчального курсу), що виявляється спеціальним тестуванням, опитуванням тощо; б) етап операцій – проходження запропонованих сегментів навчального курсу, що включають виконання різнопланових завдань для оволодіння цільовими знаннями/уміннями/навичками; в) етап другого тесту – контроль результативності здійсненого навчання цільовим знанням/умінням/навичкам, для чого використовуються запрограмовані тестові перевірки, в яких респондент обирає правильний або найкращий варіант серед запропонованих, а критерії оцінки залежать від критеріїв, зазначених на етапі першого тесту; г) етап виходу – в залежності від зроблених виборів, де критерієм правильності або точності вибору виступає міра його співвідношення навчальній меті – опрацюванню цільових знань/умінь/навичок, респонденту пропонується або проходження нового сегменту навчального курсу, або його завершення, якщо був пройдений останній сегмент, або перепроходження того сегменту, навчання змісту котрого не виявилось результативним. Вибір учасника дистанційних навчальних курсів є підставою для відповідного подальшого навчального впливу [6;14;27].

Особливу роль у здійсненні продуктивного групового дистанційного навчального курсу, зокрема інтернет-тренінгу, є досвід ведучого у здійсненні групової навчальної роботи в т.зв. «звичайних», тобто поза мережею Інтернет, умовах. Бажано, щоб ведучий мав досвід роботи з вправами та завданнями навчального інтернет-курсу, досвід роботи з аудиторією, керування груповими психологічними процесами, спрямування інтелектуальної діяльності тих, хто навчається, роботи з конфліктами та запереченнями та ін.

Впровадження у розробку та здійснення групових дистанційних навчальних курсів нового концептуально-технологічного підходу, що ґрунтується на високій мультимедійності та інтерактивності діалогової взаємодії людини й навчальних комп'ютерних технологій, є бажаним і рекомендованим. Суть підходу полягає у поєднанні у дистанційних навчальних

курсах т.зв. «текстово-знакового» спілкування (комунікації, подання інформації та навіть побудови інтерфейсу) з т.зв. «інтерактивно-мультимедійним».

У більш ранньому концептуальному підході – підході «протиставлення» комп'ютерно опосередкованого та безпосереднього особистого спілкування, що отримав розповсюдження у навчальній груповій роботі в мережі Інтернет, «знак» (текст) часто зазначався як сегмент опосередкування між учасниками комп'ютерно опосередкованого спілкування, побудованого на передачі переважно більшістю або виключно текстових повідомлень (електронна пошта, інтернет-пейджери, інтернет-форуми, блоги, чати тощо). Відповідний підхід логічно завершується разом з значним підвищенням швидкості передачі інформації в мережі Інтернет та активним розповсюдженням сучасних прогресивних розробок у сфері мультимедійної електронної комунікації, завдяки яким інтернет-спілкування стає власне безпосереднім, «живим» спілкуванням різних людей, що здатні бачити та чути один одного майже так само, як це відбувається при «звичайному» спілкуванні.

Сучасні тенденції розвитку мультимедійних комунікативних засобів (такі як відеочати, відеоконференції, моделювання спілкування у 3D-просторі тощо) вказують на актуальність нового підходу «єдності», в якому протиставлення комп'ютерно опосередкованого та безпосереднього особистого спілкування поступово знімається та позиціонується єдність різних видів спілкування – т.зв. «особистого» і «комп'ютерного». Оцінка тенденцій технологічного прогресу дозволяє вважати, що з часом межа між цими видами спілкування буде все більше розмиватися, а відповідний підхід стане трендовим в інтернет-навчання загалом і в дистанційних навчальних курсах зокрема [2;9;26].

Навіть часткове застосування мультимедійних технологій, таких як відеоролики, анімації, аудіозаписи тощо, у дистанційному груповому навчальному курсі є бажаним і рекомендованим та сприяє підвищенню його продуктивності [5;19;24;26].

Суттєвим за значенням чинником здійснення продуктивного дистанційного навчального курсу є розробка чітких і зрозумілих інструкцій з

явними алгоритмами дій для його учасників. Інструкції до всього навчального курсу та до окремих вправ і завдань слід робити простими та лаконічними [12;15].

Технічна та організаційна підтримка ведучим і, за необхідності, тьюторами учасників навчання під час дистанційного групового навчального курсу є в переважній більшості випадків обов'язковою. Слід забезпечити засоби для оперативної електронної комунікації учасників з адміністрацією навчального курсу та між собою – інтернет-форуму, чату, електронної пошти, сторінок в соціальних мережах, відеоканалу в «Skype» тощо. Оперативність реагування на повідомлення учасників інтернет-тренінгу з боку авторів та адміністрації інтернет-курсу є важливим чинником його продуктивного здійснення.

З урахуванням всіх зазначених концептуальних складових продуктивного дистанційного групового навчального курсу, розроблений і здійснений інтернет-тренінг з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування, що забезпечує розвиток суб'єктної активності. Дистанційний навчальний курс складається з 20 етапів, завдання яких послідовно виконуються учасниками тренінгу. Завдання включають теоретичні блоки з інформацією по темі, діагностичні та контрольні тести, відеозавдання, вправи на самоаналіз, вправи на моделювання ситуацій, релаксаційні вправи тощо. В процесі виконання завдань та засвоєння стратегій комунікативної компетентності та суб'єктної активності формується та/або покращується комплекс відповідних компетенцій і вмінь, що вимірюється, зокрема, діагностичними методиками [12;15].

Організація та здійснення емпіричного етапу дослідження відбувається на ґрунті навчально-психологічної роботи у групі учасників, які бажають сформувати та розвинути в собі комунікативну компетентність та суб'єктну активність. Технологія залучення учасників до експерименту є такою: через соціальні мережі, новини на сайтах (в нашому випадку – на сайті лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України), особисте спілкування та інші канали комунікації

пропонується взяти участь у дистанційному навчальному курсі (в нашому випадку – в інтернет-тренінгу з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування, що забезпечує розвиток суб'єктної активності) на добровільних засадах, використовуючи мотивацію, відповідну цілям та змісту тренінгу (в нашому випадку – мотивацію поліпшення стосунків з іншими людьми, формування здатностей компетентного, успішного спілкування з іншими людьми, підвищення особистої цілеспрямованості, ініціативності, розвитку власного самопізнання, самовдосконалення).

Після завершення інтернет-тренінгу отримані результати були опрацьовані, дані проаналізовані, можливості розвитку суб'єктної активності засобами формування комунікативної компетентності – розкриті, чинники продуктивності дистанційного групового навчання у віртуальному просторі Інтернету – виявлені та осмислені.

У вибірці учасників інтернет-тренінгу з комунікативної компетентності та успішного спілкування відзначається наявність значимих змін у суб'єктній активності та комунікативній компетентності між початком навчання у дистанційному навчальному курсі та після його завершення. Показники різних методик дослідження, що відповідають за суб'єктну активність і комунікативну компетентність, за час участі в інтернет-тренінгу у більшості учасників покращилися. Є підстави зробити висновок про продуктивність використаних інноваційних навчальних технологій, що забезпечують дистанційне групове навчання на основі застосування електронних комунікативних і мультимедійних можливостей мережі Інтернет. Інтернет-тренінг з комунікативної компетентності та успішного спілкування, що забезпечує розвиток суб'єктної активності, виявив продуктивність як інноваційний інструмент здійснення групової психологічної та навчальної роботи у мережі Інтернет, довів перспективи свого використання у психологічній і педагогічній практиках, розкрив напрямки подальшого розвитку та вдосконалення відповідних навчальних, розвивальних і терапевтичних технологій.

Висновки. Теоретичні обґрунтування та емпіричні матеріали, аналіз і осмислення результатів сучасних досліджень дозволяють констатувати наявність у дистанційних групових навчальних курсів, зокрема інтернет-тренінгів, здійснення яких вимагає впровадження інноваційних інфокомунікативних, інтерактивних, мультимедійних технологій, значних можливостей і психолого-педагогічних потенціалів, доводячи, що вони є перспективними інструментами сучасних психології та педагогіки. В світі, де рівень інформатизації комунікації та інших видів діяльності швидко зростає, різні інструменти сучасного дистанційного групового навчання – інтернет-тренінги, вебінари, інтернет-конференції, проектні заняття, групові чати тощо, як і продуктивна організація цього навчання, повинні посідати у сучасних психології та педагогіці одне з найважливіших місць. Суттєве значення групового навчання у віртуальному просторі пояснюється, зокрема, тим, що воно ефективно сприяє одночасному чи відносно одночасному руху учасників до поставлених цілей, залученню їх у навчальні процеси, у процеси здійснення психологічної роботи.

Отже, компоненти продуктивного групового дистанційного навчання у віртуальному просторі можуть бути виділені та запроваджені у психолого-педагогічну практику, у навчальні курси та заняття. Дистанційна групова робота, що здійснюється у форматі навчальних, психологічних, освітніх проектів з певними виділеними умовами та компонентами, є продуктивним і зручним інструментом сучасних психології та педагогіки, має значні подальші перспективи як у прикладному, так і у дослідницькому планах.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Архипова А.И. Информатизация образования в системе послевузовской педагогической подготовки [Електронний ресурс] / А.И. Архипова, А.А. Иванова, Б.Е. Левицкий. – Краснодар : Кубанский государственный университет. – Режим доступа : <http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=>

vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=231&PHPSESSID=9c8dc4cf5a5d1497c468cb4c214c3dfb.

2. Башмаков А.И. Новые цели, задачи и технологии образования XXI века [Электронный ресурс] / А.И. Башмаков, А.И. Владимиров. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/conf/conf_fulltext/new_aims.pdf.

3. Володько І.В. Сучасні навчальні середовища в Інтернеті: віртуальний інститут [Електронний ресурс] / Володько Ігор Володимирович, Кудін Анатолій Петрович // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. - Режим доступа: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Volodko_Igor_2012.doc.

4. Воронова Т.А. Педагогические условия применения Интернет-технологий в очном обучении [Электронный ресурс] / Т.А. Воронова, И.А. Дельцова, Л.В. Куклина. – Иваново : Ивановский государственный университет. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=229&PHPSESSID=9c8dc4cf5a5d1497c468cb4c214c3dfb.

5. Гладко М.А. Психологические аспекты компьютерного обучения [Электронный ресурс] / М.А. Гладко. – Минск : Белорусский государственный экономический университет. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=2249&PHPSESSID=af8f55d8f66a2d708d22ed0c894f0bfa.

6. Дітюк П.П. Проектний підхід до формування готовності // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К., 2009. – Т. 8, вип. 6 – с. 85-92.

7. Дистанційне навчання: психологічні засади : монографія /М.Л. Смульсон, Ю.І. Машбиць, М.І. Жалдак та ін. ; за ред. М.Л. Смульсон. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012.

8. Жилина Л.Н. Интернет и почему вы должны создать свой дистанционный курс? [Электронный ресурс] / Л.Н. Жилина, О.В. Кононова. –

Владивосток : Владивостокский государственный университет экономики и сервиса. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=200&PHPSESSID=7597524e6e13a1a041318d44c489d5e8.

9. Евстигнеева Ю.М. Место новых информационных технологий в жизни современного школьника [Электронный ресурс] / Ю.М. Евстигнеева, В.С. Собкин. – М. : Центр социологии образования РАО. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=58&PHPSESSID=5bc709800160e910b3b173fb2c664775.

10. Исаев Е.И. Повышение эффективности обучения психологии за счет использования Интернет-технологий [Электронный ресурс] / Е.И. Исаев, А.Я. Фридланд. – Тула : Тульский государственный педагогический университет. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=238&PHPSESSID=7597524e6e13a1a041318d44c489d5e8.

11. Кузнецов В.В. Технологии интернет-образования [Электронный ресурс] / В.В. Кузнецов. – Тамбов : Тамбовский государственный университет. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=225&PHPSESSID=9c8dc4cf5a5d1497c468cb4c214c3dfb.

12. Львова А.И. Интернет-тренинг как новая возможность групповой психологической работы [Электронный ресурс] / Львова А. И., Рязанцева И. А. - М. : МГУ, 2004. - Режим доступа : http://flogiston.ru/articles/netpsy/inet_training.

13. Максименко С.Д. Психологічні проблеми модернізації освіти в Україні / С.Д. Максименко // Психолог. – 2005. – № 6.

14. Назар М.Н. Когнитивный базис создания модели респондента / М.Н. Назар, Д.С. Мещеряков // Научный поиск: Сб. научных работ студентов, аспирантов и преподавателей. - Вып. 13. - Ярославль, 2013. - С. 153-159.

15. Назар М.М. Потенціали інтернет-тренінгів для оптимізації психологічного стану студентів / Назар Максим Миколайович // Психологія і

особистість: Науковий журнал. - Полтава: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2013. - № 1 (3). - С. 120-130.

16. Назар М.М. Специфіка психологічного впливу навчання користувачів мережі Інтернет / М.М. Назар // Освіта дорослих в Україні : IX Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 11–17 вер. 2008 р.) : зб. наук. праць. - К. : ЕКМО, 2008. – С. 102-104.

17. Назар М.М. Характерні психологічні особливості дистанційної освіти через мережу Інтернет [Електронний ресурс] / Назар М.М. // Медіаосвіта в Україні: наукова рефлексія викликів, практик,перспектив. - К., 2013 р. - Режим доступу : http://ispp.org.ua/bibl_11.htm.

18. Павлов О.М. Проблемы и перспективы использования Интернета в дистанционном бизнес-обучении. Практический опыт [Електронний ресурс] / О.М. Павлов. – Режим доступу : http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=182&PHPSESSID=7597524e6e13a1a041318d44c489d5e8.

19. Смыслова О.В. Психологические последствия применения информационных технологий [Електронний ресурс] / О.В. Смыслова. – М. : МГУ, 1998. – Режим доступу : http://www.library.by/portalus/modules/psychology/readme.php?subaction=showfull&id=1106588574&archive=&start_from=&ucat=15&category=15.

20. Смульсон М.Л. Психологічні особливості віртуальних навчальних середовищ [Електронний ресурс] / Смульсон Марина Лазарівна // Технології розвитку інтелекту. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2012. – Режим доступу до статті : http://psytir.org.ua/upload/journals/3/authors/2012/Smulson_Maryna_Lazarivna_-_Psychologichni_osoblyvosti_virtualnyh_navchalnyh_seredovysh.doc

21. Смульсон М.Л. Учиннева діяльність у віртуальному освітньому просторі [Електронний ресурс] / Смульсон Марина Лазарівна // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. –

Режим доступу: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Smulson_Maryna_2012.doc.

22. Bissell J. S. Guide to the Internet for Educational Psychology [Електронний ресурс] / J. S. Bissell, J. Bissell. – Режим доступу : http://www.amazon.com/Guide-Internet-Educational-Psychology-Bissell/dp/0697371581/sr=1-26/qid=1170252735/ref=sr_1_26/002-7584631-852814?ie=UTF8&s=books.

23. Handbook of Research Methods in Industrial and Organizational Psychology (Blackwell Handbooks of Research Methods in Psychology) / ed. by Steven G. Rogelberg. - Malden : Wiley-Blackwell Ltd., 2005. - 536 p.

24. Harris R.J. A Cognitive Psychology of Mass Communication / Richard Jackson Harris. - [4th ed.]. - Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2004. - 488 p.

25. Hsiung R. C. E-Therapy: Case Studies, Guiding Principles, and the Clinical Potential of the Internet / Robert C. Hsiung. - New York : W. W. Norton & Comp., 2002. - 250 p.

26. Suler J. The Psychology of Cyberspace [Електронний ресурс] / John Suler. - New Jersey : Science and Technology Center of Rider University, 2007. - Режим доступу : <http://www-usr.rider.edu/~suler/psycyber/psycyber.html>.

27. Wolfe C. R. Learning and Teaching on the World Wide Web (Educational Psychology) [Електронний ресурс] / C. R. Wolfe. – Режим доступу : http://www.amazon.com/Learning-Teaching-World-Educational-Psychology/dp/0127618910/sr=1-25/qid=1170252735/ref=sr_1_25/002-7584631-3852814?ie=UTF8&s=books.